

БАҚТЫГЕРЕЙ АХМЕТҰЛЫ ҚҰЛМАНОВ: БІЛІМ МЕН МӘДЕНИЕТТІ ДАМУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ

Махахова Айкүміс Сырлыбекқызы E-mail: Makhhh.01@mail.ru «Тарихшы педагог» білім бағдарламасының 1 курс студенті Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., доцент – Сәрсенов А.С.

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов: білім мен мәдениетті дамытуға қосқан үлесі және қызметі Аннотация. "Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов: білім мен мәдениеттің дамуына қосқан үлесі және қызметі" ғылыми мақаласы Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың білім және мәдениет саласындағы өмірі, қызметі мен маңыздылығын зерттеуге арналған. мақалада Құлмановтың өмірбаяны, оның негізгі жетістіктері және білім беру және мәдени саланың дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Құлманов өткізген немесе ұстаған нақты іс шараларды, бастамалар мен жобаларды және олардың қоғамдық дамуға әсерін талдалды. Сондай-ақ, оның бастамаларының қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-мәдени өзгерістер контекстіндегі рөлі мен маңыздылығы қарастырылады. Бұл мақала Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың қызметіне және оның білім мен мәдениеттің дамуына қосқан үлесіне жаңа көзқарас ұсынады. Түйінді сөздер: Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов, білім, мәдениет, үлес, қызмет, бастамалар, жетістіктер, қоғамдық даму, әлеуметтік-мәдени өзгерістер. 593 Кіріспе. Қазіргі әлемде білім мен мәдениет жеке тұлғаны, қоғамды және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Осы салалардағы көрнекті тұлғалардың қызметін зерттеу олардың әлеуметтік-мәдени дамуға қосқан үлесін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов -Қазақстан тарихының көрнекті қайраткері, оның есімі елдегі білім мен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Алаш зиялыларының өкілі ретінде белгілі Құлманов XIX-XX ғасырлар тоғысында қоғамдық және саяси өмірге белсенді қатысып, қазақ халқының бірегейлігі мен өзіндік санасын қалыптастыруға айтарлықтай ықпал етті. Бұл мақаланың мақсаты - атақты қайраткер- Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың білімі мен мәдениетін дамытуға қосқан үлесі мен қызметін зерделеу. Зерттеу аясында біз оның бірегей бастамаларын, жобаларын және осы салалардағы жетістіктерін талдауға, сондай-ақ олардың әлеуметтік-мәдени ортаға және әлеуметтік дамуға әсерін бағалауға міндет қойдық. Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың өмірбаяны Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов - өмірбаяны білім мен мәдениет саласындағы табысты жолды ғана емес, өз халқына жанқиярлықпен қызмет етудің үлгісін бейнелейтін көрнекті қайраткер. XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың басында жүрегім елім деп соққан азаматтардың барлығы дерлік Алаш туының астында біріккен еді. Ұлан ғайыр қазақ даласын қай қиырында да Алаштың мүддесі батыл қорғалып, қазақ халқының азаттығы үшін қару мен қаламды қатар қайрап салған қиян кескі айқастар жүріп жатты. Осындай қысылтаяң уақытта отаршылдық езгісіне түскен халқының мұң-мұқтажын көтере қоғамдық қозғалыстарды басқарған Бақытжан Қаратаев, Әлихан Бөкейханов, Мұхамеджан Сералин, Ахмет Байтұрсынов, Ғұмар Қарашев, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Мұстафа Шоқай сынды бір топ оқыған, көзі ашық қайраткерлердің іргелі мемлекет құрудағы күрес жолы тарихтан белгілі. Олардың арасында ұлт мүддесі үшін қызмет еткен зиялылардың бірігейі, арыстардың алдыңғы шебінде тұлғасы таудай Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың да тұрғаны анық. Болмысынан бөлек туған Бақтыгерей Құлманов тым ерте тағдыр тәлкегіне түсті. Ол 5 жасында анасынан жетім қалады. Осылайша нағашы ағасы Мақаш әкім Құлман ақсақалдың рұқсатымен Бақтыгерейді бауырына басып, тәлім тәрбие береді. Бақтыгерей-Шолтырдың жиені. Мақаш та, Бақтыгерей де правитель болған. Екеуі де орысша жоғары білім алған, ел билеген атақты адамдар. Кезінде Құрманғазыны ақтауға осы Мақаш

правительдің көмегі көп болған. Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов 1857 жылы Денгіз (қазіргі Құрманғазы) ауданында дүниеге келген. Ол ұлттық зиялы қауымның көрнекті өкілі болды және қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрестің белсенді жақтаушысы ретінде танымал болды. 1887 жылы Санкт Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін қызыл дипломмен сәтті бітіріп, бір жылдан кейін филология ғылымдарының магистрі дәрежесін алды. Еліне білімі мен парасаттылығы жөнінен беделге ие болған Мақаш тәрбиелеген, ұлағатты ортада өскен Бақтыгерей, бірер жылдан кейін әкім ставкасындағы мешітке молда алдында арабша хат тануға барады. Кейін Мақаштың кітапханасында отырып орысша кітаптар оқып өз сауатын ашады. Содан Мақаш Ордадағы орысша оқытатын мектепке апарып оқытуды ойлайды. Ақыры соңында Мақаш ойлаған мақсатына жетіп, Бақтыгерейді Ордадағы Жәңгір мектебіне оқытады. Қазақ топырағындағы орыс тілінде дәріс беретін тұңғыш оқу орны болып саналады. Ордадағы Жәңгір мектебін үздік аяқтаған Бақтыгерейді бұдан кейін Мақаш Орынбордағы гимназияға апарып оқуға түсіреді. Осылайша 1872-1881 жылдар аралығында Бақтыгерей Құлманов Орынбор қаласындағы ерлер гимназиясында оқып, білім алады. Төре тұқымынан тараған текті өрен Бақтыгерей гимназияда білім алған алғашқы қазақтың бірі болған. Оқу үлгерімі өте жақсы болып 1881 жылы маусым айында Орынбор гимназиясын күміс медальмен ойдағыдай аяқтап шығады. 594 Бітірерден бір жыл бұрын ауылға келіп, демалысын өткізіп жатқанда, Бөкей Ордасына Петербургтен келген экспедиция әдейілеп Мақаш ауылына келеді. Патшалық Ресей XIX ғасырдың II –ші жартысында өзінің қол астындағы ұлан-байтақ қазақ даласының табиғаты мен кең байлығын, халықтың әдет-ғұрпы мен ауыз әдебиетін зерттеуге ерекше көңіл бөлген. Патша үкіметі бұл жоспарын көбіне университет профессорлары басқарған академияларға экспедициялар жүргізген. Осы тапсырма Санкт-Петербург университеттің профессорлары, атақты шығыс зерттеушісі, орыс ғалымы И.Н.Березинге жүктелген. Мақаш өз заманында тек белгілі қазақ ағартушыларымен ғана емес атақты орыс ғалымдарымен де соның ішінде И.Березинмен де жақсы араласып тұрған. Березин орыс тілінде таза сөйлейтін Бақтыгерейдің шығыс жырларының талайын жатқа білетініне, олардың мазмұнын бұған орыс тілінде айтып бергеніне таң-тамаша қалады. Мақашқа Бақтыгерейдің Петербург университетіне оқуға әкелуіне кеңес берген. Содан білімге деген құштарлығы арта түскен Бақтыгерей Құлманов 1881 жылы Ресей империясының астанасы Санкт-Петербург университетіне оқуға түсуге келеді. Бірақ жанұясында болған қиыншылықтарға байланысты кешігіп келген Бақтыгерейді университетке бірден қабылдай қоймайды. Осылайша Бақтыгерей университеттің заң факультетіне өте үлкен қиыншылықпен қабылданады. Ал, 1884 жылы қаңтар айында заңгерлікке түсіп, кейін шығыстанушы факультетіне өз өтініші мен ауысады. Ол осы факультеттің араб, парсы, түрік, татар тілдері бөліміне студент болып қабылданады. 1884 жылы Петербург қаласының жоғары оқу орындарының студенттері Бақтыгерей Құлманов, Барлыбек Сыртанов, Бақытжан Қаратаев, Мәмбетәлі Сердалин, Абдолла Теміров бастаған бір топ студенттер қазақ тарихындағы ең тұңғыш ұйытқы болған «Жерлестер» ұйымын құрады. 1886 жылы Санкт-Петербург университетін араб, парсы, түрік, татар бөлімі бойынша тәмамдап, ол үздік дипломмен аяқтайды. Ал, 1888 жылы қазан айында Санкт-Петербург университетінің ғылыми Кеңесі Бақтыгерей Құлманов жазған диссертациялық жұмысын жоғары бағалап, оған ғылыми кандидат атағы беріледі. Бақтыгерей Құлманов шығыс тілдері мамандығы бойынша тұңғыш ғылыми диссертациялық жұмыс жазған қазақ азаматы. Оқуды аяқтаған Бақтыгерей Құлманов өз мамандығы бойынша Баку қаласына қызметке жіберіледі. Кейінірек, туып өскен жері-Астрахань губерниясына, яғни Ішкі Ордаға қайта оралады. 1889 жылы Астрахан генерал-губернаторы Орданың жеті бөлігінің ішіндегі жер көлемі мен халқының саны жағынан ең үлкені Қамыс-Самар қисымына Бақтыгерейді әкімі етіп тағайындайды.

Бақтыгерей Құлманов ұлт-жандылығымен, іскерлігімен көзге түскен. Бақтыгерей әкім өз халқының мүддесі үшін күрескен жан, қызмет жолында жүріп мектептер мен түрлі емдеу пунктерін ашып көбейткен. Әкім қызметінде тұрғылықты халықтың жағдайын жасаған, мал шаруашылығында мал басының өсуі, (егіншілік, балық кәсіпшілігі, тұз өндіру, кіре тасу) дамытқан. Бірінші кезекте Орыс-казактарын су жағасынан көшіріп, жайлы қоныстарға казактарды қайта орналастырған. Екінші кезекте Қамыс-Самар казактарының хал-ахуалын көтеруге жеті мән берген. Ол үшін мал мен аздаған егіске қарап отырған елді балықшылық кәсіпшілігіне үйретеді. Бақтыгерей аз уақыттың ішінде елдегі 270 балықшының санын 1000-ға дейін жеткізеді. Үшіншіден өңірдегі тұз өндіру өнеркәсібін жандандырады. Бұл кәсіпорынға 4000 казак жұмысқа тұрады. Осының арқасында жағдайы түзелген казак мал алып Қамыс-Самар қисымында мал санын күрт өзгертеді. 1890-1903 жылдары Құлманов Ішкі Орданың қамыс-Самара бөлігінің билеушісі қызметін атқарды. Оның билігінің он жылында ол жоғары эрудиция мен әлеуметтік мәселелерді түсінуді көрсетті, халықтың қажеттіліктері мен ұмтылыстары туралы терең білімге ие болды. 1906 1907 жылдар аралығында Ішкі Орда казактарының атынан Құлманов екі рет Ресей империясының 1-ші және 2-ші Мемлекеттік Думасына депутат болып сайланды және мұсылман фракциясының құрамына кірді. Халық ассамблеясы өз мүдделерін қорғауға күмәнсіз сенді [1]. 595 1-ші Мемлекеттік Думада әр өңірлерден депутаттар болып әр түрлі өкілдер сайланды: Торғай облысынан А.Бірімжанов пен А. Қалменов, Астрахан губерниясынан Б. Құлманов пен Д. Ноян-Тундур, Ақмола облысынан Ш. Қосшығұлов, Жетісудан М. Тайынов және Семей қаласынан А. Бөкейханов. Алайда, 1906 жылы 8 маусымда патша үкіметі елдегі демократиялық өзгерістерден қорқып, Думаның жұмысын тоқтатты. Кеңес заманында А. Бөкейханов, А. Бірімжанов, Б. Құлманов, А. Қалменов, М. Тайынов, Т. сияқты Ресей империясының 1-ші және 2-ші Мемлекеттік Думасының казак зиялылары мен депутаттарының есімдері. Нұркенов және басқалар халықтан жасыру әрекеті болды. Шежіре бойынша, 1917 жылы 3 наурызда Әлихан Бөкейханов Қазақстанның түкпір-түкпірінен Құлмановты қоса алғанда, көрнекті тұлғаларға жеделхаттар жіберіп, Ресейде теңдік, бостандық және бауырластық орнағаннан кейін Құрылтай жиналысына бірігуге және қатысуға шақырды. Халық арасында танымал және құрметті тұлға Бақтыгерей Құлмановтың өз мүдделерін қорғай отырып, адамдарға адал қызмет ететініне күмәні жоқ Алаш көшбасшысы [1]. Бөкеев Құлманов Лениннің басшылығымен большевиктердің Қазан төңкерісін қолдаудан бас тартты. Ол және Алаш зиялыларының басқа мүшелері жалған саяси ұрандарға күдіктеніп, бұл революцияны сынға алды. Құлманов Алаш партиясы мен Үкіметке қосылып, өз елі үшін алаңдады. 1917 жылы Алаш Орда үкіметінің төрағасы лауазымына сайлауға қатысып, Бөкей ордасының комиссары болды. Казак зиялылары жер мәселесі мәселесін Б.Құлманов шеше алады деп үміттенді, бірақ бұл казактар жиналысына кейінге қалдырылды. Ішкі Бөкей ордасы стратегиялық маңызға ие болды және 1917 жылы 10 қыркүйекте зиялы қауым жиналысында Құлманов жер мәселесі бойынша сөз сөйледі. Алаш Орда үкіметінің қызметіне Әлихан Бөкейханов пен Айдархан Тұрлыбаевпен бірге Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов та үлкен үлес қосты. Алаш Орданың төрағасы болмай, Алаш үкіметінің мүшесі болып қала берді. Сырдария облысының Түркістан қаласында өткен облыстық казак съезіне Алаштың бас Үкіметі атынан Б. Құлманов қатысты. Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов 1919 жылы ауыр сырқаттан кейін қайтыс болды. Бүгінгі таңда біздің міндетіміз — өскелең ұрпаққа оның жарқын есімін жеткізу үшін Бақтыгерей Құлмановтың өмірін, қызметін және саяси дүниетанымын жан-жақты зерттеу, зерттеу. Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов елдің оңтүстігіндегі шалғай ауылда дүниеге келген. Оның ата-анасы, қарапайым жұмысшылар ұлын тәрбиелеуге бар күшін салды. Бала кезінен Бақтыкерей Құлманов кітаптарға, өнерге және халықтық мәдениетке қызығушылық

танытты. Ол өзінің болашақ қызметінің негізін қалаған жергілікті Мәдени іс-шараларға белсенді қатысты [2]. Ауыл мектебін ойдағыдай бітіргеннен кейін Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов беделді университетке түсіп, педагог жолын таңдады. Оның халықтық мәдениетке деген құштарлығы мамандық таңдауға әсер етті және ол халық шығармашылығының маманы болды. Ол өзінің кәсібилігі мен адалдығымен мұғалімнен білім берудегі жоғары лауазымды шенеунікке дейін жүре алды. Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың білім беру саласындағы қызметі Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов өз өңірінде білім беру жүйесін жетілдіруге бағытталған білім беру саласында елеулі бастамалар көрсетті. Оның негізгі бастамаларының қатарында білім беру мекемелерінің желісін кеңейту, соның ішінде жаңа мектептер мен университеттер ашу, сондай-ақ халықтың барлық топтары үшін білімге қолжетімділікті қамтамасыз ету болды. Ол оқытудың инновациялық әдістерін енгізу және заманауи оқу материалдары мен жабдықтарына қол жеткізуді қамтамасыз ету арқылы білім беру сапасын арттыру бағдарламаларын белсенді қолдады. Құлманов сонымен қатар әртүрлі білім салаларындағы мамандарды кәсіби оқытуға және даярлауға үлкен мән берді [3]. Білім беру саласындағы реформалар мен жобалар саласында Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов инновацияларды енгізуді және білім беру жүйесін жаңғыртуды белсенді қолдады. Ол оқу бағдарламаларын қайта қарау, оқулықтарды жаңарту және білім беру процесіне заманауи технологияларды енгізу бастамаларын қолдады. Құлманов білім беру сапасын 596 арттыруға және қазіргі әлемде тиімді жұмыс істей алатын білікті мамандарды даярлауға бағытталған реформаларды жүзеге асырды. Оның білім беруді дамыту жобалары білім беру мүмкіндіктерін кеңейтуге және аймақтағы оқушылар мен студенттердің дайындық деңгейін жақсартуға ықпал етті. Бақтыкерей Ахметұлы Құлмановтың мәдениетті дамытуға қосқан үлесі Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов мәдени зерттеулерді қолдау арқылы мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосты. Ол Мәдени мұра, Тарих және өнер саласындағы академиялық зерттеу жұмыстарын белсенді қолдады. Құлманов мәдени құндылықтарды цифрландыруға және сақтауға ықпал етті, сондай-ақ халықтық дәстүрлерді, тіл мен әдебиетті зерттеу бастамаларын қаржыландырды. Оның күш-жігері аймақтың мәдени мұрасы туралы білімді кеңейтуге және болашақ ұрпақ үшін ерекше мәдени қасиеттерді сақтауға мүмкіндік берді [4]. Мәдени іс-шараларды ұйымдастыруда Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов маңызды рөл атқарды. Ол мәдени фестивальдар, көрмелер, концерттер және басқа да мәдени іс-шараларды өткізу бастамаларын қолдап, мәдени әртүрлілікті таратуға және мәдени алмасуды нығайтуға ықпал етті. Құлманов жергілікті халық өнерінің дәстүрлерін қолдады және дамытты, сондай-ақ аймақтың мәдени мұрасын насихаттауға ықпал ететін іс-шаралар ұйымдастырды. Оның күш-жігері қолайлы мәдени ортаны құруға көмектесті және өз аймағында мәдени өмірдің дамуына ықпал етті. Құлманов қызметінің білім мен мәдениетке әсерін талдау Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов өзінің мақсатты бастамалары мен күш-жігерінің арқасында өз аймағында білім мен мәдениетті дамытуда маңызды рөл атқарды. Білім беру саласында Құлманов білім беру желісін кеңейту, білім беру сапасын арттыру, кәсіптік оқытуды дамыту сияқты көптеген маңызды міндеттерді орындады. Ол халықтың барлық топтары үшін білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін айтарлықтай күш жұмсады, жаңа мектептер мен университеттер ашты, оқытудың заманауи әдістемелерін енгізді, заманауи білім беру технологиялары мен материалдарына қолжетімділікті қамтамасыз етті. Мұның бәрі аймақтағы білім деңгейін арттыруға және әртүрлі білім салаларында білікті мамандар даярлауға ықпал етті [5]. Мәдениет саласында Құлманов мәдени зерттеулерді қолдау және мәдени іс-шараларды ұйымдастыру арқылы елеулі әсер етті. Ол аймақтың мәдени мұрасын сақтауға және зерттеуге үлес қосты, ғылыми жобаларды қаржыландырды, мәдени фестивальдар, көрмелер мен концерттер ұйымдастырды. Мұндай іс-шаралар аймақтың

мәдени мұрасы мен дәстүрлері туралы білімді кеңейтуге, мәдени алмасуды дамытуға және мәдени байланыстарды нығайтуға көмектесті [6]. Жалпы, Бақтыгерей Ахметұлы Құлмановтың қызметі қоғамның әлеуметтік және мәдени дамуы үшін маңызды болып табылатын білім, шығармашылық және мәдени мұраны дамытуға ықпал ете отырып, өз аймағындағы білім мен мәдениетке оң әсер етті. Қорытынды Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов Алаш зиялыларының өкілі ретінде өзін Қазақстандағы білім мен мәдениеттің дамуына елеулі ықпал еткен көрнекті қайраткер ретінде көрсетті. Оның Қазан төңкерісін қолдаудан бас тартуы және Алаш партиясын құруға белсенді қатысуы терең патриотизм мен өз халқына деген сүйіспеншілікті көрсетеді. Құлманов қоғам дамуының тірегі ретінде білім мен мәдениеттің жақтаушысы болды. Оның Ішкі Бөкей Ордасын басқаруға қатысуы және Алаш зиялылары саласындағы қызметі қазақ халқында білім мен мәдениетті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етті. Ол өз елі мен халқының болашағы үшін алаңдап, олардың ілгерілеуі мен өркендеуіне ұмтылды [7]. Бақтыкерей Ахметұлы Құлманов қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтауға және дамытуға ықпал ете отырып, білім беру және мәдени ортаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Оның күш-жігері мен білім мен мәдениетті дамытуға қосқан үлесі болашақ ұрпақты білімге, мәдени дамуға және өз мұрасымен үйлесімділікке ұмтылуға шабыттандыра отырып, Қазақстан тарихының жадында мәңгі қалады. 597 Халқы үшін еңбек еткен ұлы азаматтың аты ұмытылмау керек. Бақтыгерей Құлманов артында өшпес із қалдырған қазақ тарихындағы айрықша есімді тұлға, өзінің есімін алтын әріппен жазып кеткен Азамат. Елі үшін қызмет еткен Бақтыгерей Құлмановқа Атырау облыстық Мәслихатының 2010 жылғы 3 желтоқсандағы №383-IV шешімімен қайтыс болғаннан кейін «Атырау облысының Құрметті Азаматы» атағы берілді. Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы Орталық мемлекеттік архивінде Бақтыгерей Құлмановтың оқу-ағарту саласындағы, оқу үлгеріміне қатысты, студенттік кездеріндегі жетістіктері, құжаттары, диссертациясы, алғашғы ғылым кандидаты екенін дәлелдейтін дипломы сақталған. 1907 жылы Ресей империясының Мемлекеттік Думасына қатысқан туралы куәлігі, құжаттары, (Ф1278, Д 225), Б.Құлмановқа толтырған сауалнамалары, жеке парақшасы сақталған. Бақтыгерей Құлманов XX ғасыр басындағы қазақ саяси элитасының ең ірі қайраткерлерінің бірі болды. Ол өзінің білімі мен тәжірибесін қазақ халқының азаттық ансарын ақиқатқа айналдыруға сарп етті. Алаш қайраткерлерінің бірі Бақтыгерей Құлмановтың шығармашылық жұмыспен де айналысқаны белгілі, біздің міндетіміз оның қаламынан туындаған туындыларды іздеп тауып, өскелең ұрпаққа жеткізу. Өткен ғасырдың аласапыран кезеңінде күллі қазаққа Тәуелсіздік үмітін жандандырған Алаш арыстарының әділетсіз жүйеге азаматтық қарсылық көрсету үлгісі мәңгі есте қалары анық. Алаштың жолы, Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұлттық санамызды жаңғырту сапары-бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік ұстанымдардың бірігейі болатынын естен шығармағанымыз абзал.

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1. Назарбаев Н.Ә.Қазақтың бүкіл тарихы –бірігу тарих, тұтастану тарихы.Егемен Қазақстан. 1998,18 наурыз. 2. Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат. 1995.303б, 3. Сыздықова Р.«Ахмет Байтұрсынұлы» Алматы: Білім. 1990,52б. 4. Шоқай М. Таңдамалы шығармалары 3-томдық жинағы Алматы: Қайнар,2007,352б. 5. Шоқай М. Таңдамалы. Алматы: Қайнар. Т-2. 1999.520б. [№40,389б.]; Құлмаханова. 6. Қойгелдиев М. «Тынышбаев М және қырғыз трагедиясы» //Қазақ тарихы №5, 7. Нысанбаев Ә. Қазақ газеті. Алматы: Қазақ. 1998. 8. Нұрпейісов К. Он алтыншы жыл және Алаш қозғалысы. // Ақиқат. 1996. №6. маусым 9. Алаш ақиықтары: мақалалар, деректер, құжаттар, аудармалар. Алматы: Алаш, 2006 10. История Калмыкии с древнейших времён до наших дней: в 3-х т. Элиста: ГУ «Издательский дом Герел», 2019. - 751 с. 11. Ким М.П. Проблемы теории и истории реального социализма. - М.: Высшая школа, 598

Б.Құлмановтың Санкт-Петербург университетін бітірген дипломы, 1889 ж. Бақтыгерей Құлмановтың Орынбор гимназиясын күміс медальмен бітірген аттестаты. 1881 жылы, маусым 599 1907 жылы Ресей империясының Мемлекеттік Думасына қатысқан туралы құжаты. (Санкт-Петербург қаласы, Орталық мемлекеттік архивінен табылған құжаты) 1907 жылы Ресей империясының Мемлекеттік Думасына қатысқан туралы куәлігі.